

लक्ष्मणराव सरदेसाया

डॉ. बाल्कृष्णजी कानोळकार

अंदुं वर्साच्या १८ मार्च सावन स. लक्ष्मणराव सरदेसायांचे जलमशताब्दी वर्स सुरु जाता. ते निमतान तांचे जिणेवर आनी वावाड घालपी हॅं सदर आमी सुरु करतात. लक्ष्मणरावांच्या कथा साहित्याचे (मराठीत) बरयल्या प्रवेशक लागून अंदूवसर्च - मार्च म्हण्यातूद - भी. बाल्कृष्ण कानोळकारक गोंय विद्यापिठाची पीएच.डी. मेळळ्या. लक्ष्मणरावांचे जलमशताब्दीचो हो घसघात वरो अरंभ अशे म्हणू येता. कानोळकारांच्या अभ्यासाचो कोंकणी वाचप्यांक लाव मेळवो आनी ते निमतान लक्ष्मणरावांच्या उगडासाक आर्ग ऑपवाचे भाययु जागाक मेळवै म्हूळ हैं वर्सभर नेमान वाचप्यांचे ऐटेक येतले. ह्या सदरा विशी वाचप्यांनी आपाली मतां आमकां मुजरत बरोवन कळल्यार आमकां भोव खोस जाताली.

- वावुरपी संपादपी

जल्म आनी भुरोपण

लक्ष्मणराव सरदेसाय हांगो जल्म सावय वेच्या १८ मार्च १९०४ हा दिसा जालो. सावय हो मांडी न्यूंचे देगे वयालो एक सुपुल्लोसो सोबत गंव. देव-देवलंक लागून फामाद आशिल्या अंत्रू म्हालांतलो हो एक संस्कृतीसंपन्न गाव. थेवलंक लागून फामाद आशिल्या वतनवार सुर्याव सरदेसाय हा कुळवंत पिदालन घराण्यांत तांचे जल्म जालो. आपणाले जलमतीथी संबदान तांणी म्हळां, 'जल्म तारीक - गंवच्या पुरोहिताची नोंद: फालून वद्य उमास, सूर्यीणिणा, शनी-राहू ह्या साबार दुश्व गिन्यांनी कृपा. सरकारी दमराची नोंद: १८ मार्च १९०४.'

त्या काळार गंवांत उतुरीज राजवट आशिल्ली. पुरुंजी कायद्या प्रमाण दर एका नागरिकाच्या जल्मा-मरणाली नोंद सरकारी कवरेत करप गरजेची आशिल्ली. गंवच्या रेजिडोराचे कचरेत वो तातुक्याच्या सिव्हील रजिस्ट्रेशन ऑफिसांत अशी नोंद करची पडलाली. तरी हांगाचे हिंदू जनतेन गंवच्या पुरोहिता कठल्यान जल्म नक्षत्र-तीथ पळोवपाची परंपरा सांबाळून दवरिल्ली.

प्रकरण १ : यश्विनी

पयली खिररत

लक्ष्मणरावांच्या बापायांचे नांव श्रीपाव जाल्यार आवधयांनांव काशीवाय आशिल्लें. दोगां धुवां उपरांत जाल्लो आवध-बापायाचो हो अपुरवायेचो पूत. तांचे नांव तांणी लक्ष्मण दवरले. तांच्या घराव्यांत जावन गेल्या 'लखबा' ह्या जाणेल्याचे यादसरे खातीर तें दवरिल्लें आसू येता. गोंयांत ते मुस्तीत हिंदू समाज मर्दी आनी खास कर्लन फिदालन घराव्यांत अशे तरेन पूर्जांचे नांव दवरपाची रीत आशिल्ली. आयज लेती ही चाल आसा. मुखावर लक्ष्मणरावांक 'काका' म्हण पावारताले, जाल्यार तांच्या आजोळा तांकां 'माझ' म्हणाले.

जल्मगांव सावय, मांडीचे दो वयलो पलतउद्यो देसकतिचो वतनगांव आमोर्णे, वाडी-ताळावाली हैं आजोळ, तांचे मराठीतल्यान मुळावें शिकप जंय जालें तो आजोळच्या लागासारचे दुभेट आनी मावलणीचो काणकोण म्हालांतलो नगर्णे गंव, हांगा तांचे भुरोपण वडे खोशेयेन सररें. तांचे चड्ढे भुरोपण तांणी आजोळच्या सरारें जाव येता. तांचे आजोळ म्हूळ्यार प्रतापावं सरदेसाय हांवें फिदालन घरारें. भुरोपणांत तांको आजोळची ओड चड आसू येता. कित्याक तर तांचे जाणटे पिरायेव लेतीत तांकां थेवये जिणेची विसराय पडिल्ली दिसना. त्या गांवां विशी उलोवप जातालें तेत्रा ते भुरोपणांतल्या गजालिनी तुल्ल जाताले. तांचे एक लेखनीक रवींद्र म्हाइडोळकार हे संबंदन एक उगडास संगतना म्हणाटात, '(ते) केजा केजा भुरो पिरायेत तुल्ल जावन दुर्भाटच्या आपणाल्या आजोळच्यो मजा संगताले.' निसर्गांसंपन्न गोंयच्या संस्कृतिसमृद्ध जीवनांत तांचे भुरोपण समृद्ध आनी संपन्न जाल्लो पळोवपाक मेळात. आपणाल्या भुरोपणा विशी तांणी म्हळां, 'पिरायेच्या घाव्या वर्सा हांव अनंताचे तळ्येत पैवपाक शिकलो. न्हयेत पनेल ताणूक शिकलो. शाळा सुटले उपरांत तळ्येव वचून थांग उदकात बुदकळ्यो मारवेल्यांत दोन दोन वरां कर्फी पासार जातालीं तें कळालाशिल्ले. घराचे आंबे, पणस येतिश्त खातालों. आजोळाच्या अरेंव. थंय दुर्भाटचें तांजे फडकळीत नुसरें पोटभर खातालों. आंबे पाडतालों, पिकून जमनीर झडिल्ले आंबे पुंजायतालों. दोंगरार वचून खियो हाडटालों. पावसाच्या दिसानी घोयांदेवा बसून हेर वांगच्यां सांगातान मजा करतालो.

फिदालन घराव्यांत जल्माक आशिल्यान तांकां शिवसंमत आशिल्याचे गजाली करपाची नेकलीक आसताली. परंत तांगेलो जल्मकाळ घराव्याचे अवतितिचो काळ आशिल्यान आनी हेर भुरथां मर्दी वचपाच्या भुरथ्या सभावाक लागून त्या काळार भौजन समाजा मर्दी प्रवलीत आशिल्ले साबार खेळ ते गंवच्या हेर भुरथां सांगातान खेळताले. तांतुंत बियांचो खेळ, दोंगरार वचून खियो पुंजायप, तोरां-अंबे पाडप, पुंजायप अशे तेच्या खेळांचो आसपाव जाता.

परंत व्हडल्या घरांतलो पूत आशिल्यान तांकां असले खेळ नेकलेपणां खेळपाक बंदी आशिल्ली. घरच्या जाणव्यांक ते मानव नाशिल्ले. हे विशी ते म्हणाटात, 'आमी भुरयांनी मात घरांत वियांनी खेळूक फावना.

दनपारच्या पारार दोंगरार वचूक फावना. कित्याक, 'आम्ही थोरांमोळ्यांवी लेलुरे, टाकू जपूरी पाऊते.'

वयर सांगिल्या खेळां भायर गडज्यांनी, हुतूतू, लोबयांनी अशे तरेचे खेळ्या ते खेळ्टाले. भुगेपणांत ते तांच्या वांगज्यांचे आवडते आशिल्ले. दुशार आशिल्ले आनी सुमारा भायर मस्रे. गांवची तबी, कुशिची नंद्य, वसा वसाक येवी जात्रा, चवथ, शेवण्यांची शिकार, मैदानी खेळ आनी तरेकवार सवंगडी हांचे भितर तांचे भुगेपण घडे मौजमजेत सररें.

परंत घडले भयणिचे – आकांचे मर्ण आनी हाचे काटोफाट आयिल्ले आवध्ये आनी आज्ञायें मर्ण हाका लागून नाय म्हळ्यार ते हालून गेले. एकमुळे जावे. आपले भितरच रावपाची तांकां संक्य जाती. जिवितांत निर्माण जाल्ली ही भावनीक पोकळी भरून काढपा खातीर धाकट्या बांपोल्यान दिल्ले सुपुल्ले आर्म घेवन ते कासाक वचूक लागले. दिसांचे दीस राना वनांत हेड्युक लागले. हा संभावीत ते म्हणिटात, 'म्हजी आवय १९८८ वसिय जोरेयेत म्हजे पिरायेच्या तेराया वर्स म्हाका सोडून गेली. अशे तरेन आवयची माया तुटली. बापूय खेळगडी. ताची माया म्हाका कितलिशी मेळूऱ येताली? अशया वेळार म्हज्या हा सुपुल्ल्या आमर्न म्हजे भुगेपण समृद्ध केले. ते खांवार मारून हांव हांगा थंये हेड्युक लागलो. आनी कवडे, बर्की, बळारी, सोंवी बी सावजां मारून हांडूक लागलो. नंद्येये वयून आमर्च्या मुलसांवांनी शेंवटे मारून हांडूक लागलो. केन्ना पनेलांत बसून उदकांतली शिकार करूक शिकलां... त्या चार-पांच वसरी हांवे वितले दोंगर माझिले जावये, सांगूक येवंचे ना... आमर्क लागून हांव सेमाचो इश्ट जालो.'

मनाचे भोव कोमगल आनी अलवार अवसर्थेत तांकां असो सैमसांगात मेळ्लों तो कासाच्या निमतान, त्या वेळार तांची घेतिल्ले साबार अणभव तांचे भावजिणें सासाच्ये धिरावले. संवाडी, खेळ आनी कासाक लागून तांची जीण वाढट्या पेण्यार अणभवसमृद्ध जावपाक पावली. सैमसाचिष्य आनी गांवगिरे जिणेतल्यान तांकां लाभिल्ली ही अणभवसमृद्धी तांचे कथानिखेळूतल्यान वक्षाच्याचे सहजतायेन छाविल्ली पळोवंक मेळ्टा.

एके वटेन पळेल्यार तांचे भुगेपण मौजेत आनी दुसरे वटेन पळेल्यार ते काडाओडींत सररें, अर्शेच म्हणजें पडल्ले. किल्याक तर तांच्या भुगेपणांत तांच्या घराण्याचे वेतनदारीक देवकी कम्भा आयिल्ली. त्या वेळा वयले घरचे आर्थिक स्थिती विशी ते बरयतात, 'चालंत शेंकड्याचे (म्हळ्यार विसाच्या शेंकड्याचे) सुरवेक नारायणरावान (हो तांच्या घराण्याचो मूल पुरुस) कमयलनी 'देसकल' मरतुकडी जाल्ली. घरचे चलयेक घोवा घरा धाडमें जात्यार एकांद्रे शेत वो भाट विकवै पटडालें. अशे अवनतिच्या काळार... म्हजो जल्म जालो.'

सैमा वांगडा तांची जी इश्टागत जाली ताका कासा इतलीच 'दिपकावी' लेगीत कारण जाती. दिपकावणी म्हळ्यार खर उजवाडान नुस्त्याची नंदर दिपकावन तांची केल्ली शिकार. ते 'दिपकावणी' क वालाले. ते विशिंचे अणभव सांगताना ते बरयतात, 'पिमाच्या दिसांनी कांय दिसां स्थावीर आनी नंद्ये पलतड्याचा घरांत (म्हळ्यार भांडेली नंद्ये पलतड्याचा आमरेच्या घरांत) वचून शवताते. घरा साकून वीस पंचवीस हातांवैर नंद्ये. त्याच्याचा पांत्रांतल्यान पनेळ, ढडीं, पातमांच्यो येताल्यो वताल्यो. पनेळांत बसून गरखेन नुसरें घरतालो. खुबे काड्टालो. रातिच्या वेळार दिपकावणी जाताल्यो. किंतो ती दिपकावणी खोसी? अणभव घेतेन घरार ते खोशेची कल्पना करूक जावची ना. गुपाट काळ्यांत चूड पेट्टा, पनेळ लहवू लहवू चलता, चुडियो भगभाती

उजवाड पातळा आनी देगे वयले नुसरें दिपकावन वयून मोर्ने करै जंयचे थंय रावता. अचल्य आर्खे उदकांत बुड्टा आनी रींवेटे मरून वयर सररात. एक मनीस पनेळ ताणटा, दुसरो आर्खे हातांत घेवन नुसरें धरता, तिसरो दुसरे नाचीर बसून चूड दाखवता आनी हांव मदले फलघेर बसून फुलत्या मनान हैं सगळे नियाळांत. वयर धडेर माडांचे भार, सकला नंद्य, पलतडी दौंगुल्लो, माथार कुचुक्युची नखेत्रांनी भरिल्ले मळ्य आनी उदकांतल्यान तुरुतुरु धांवपी आमचो पनेळ. म्हाका सैमाची गोडी लागली ती भुगेपणांत, दिपकावणे वेळार.'

भुगेपणांत ते आपणाले मावळ्यांगेर आत्यापयन्यान काणकोंठ वताले. असलोच तांचे थंयसल्लो एक अणभव तांणी बरयला. ते म्हणिटात, 'म्हज्या भुगेपणांत आमी पांच-स भुगे मेळून हातान एक एक लापयाव आनी एक एक लांब बडी घेवन काणकोणा दर्या देगेर वताले आमी तांचे (म्हळ्यार 'पिसोळ्या' कुल्ल्यांवैरे) घुरी घालताले.'

भुगेपणांतल्या आपणाल्या मस्त्या आनी हुतहुत्या सभावा विशी तांणी बरयलां, 'भुगेपणार हांव भोव मस्रो आनी हुतहुत्या आशिल्लो. म्हजें यित्र दिसभर खेळपाचेर आसतालें, कुर्डीत खिणभर लेगीत विसव हांव घेनाशिल्लो. ताका लागून सामको जाम जातालो. दनपारच्या वतांत खेळिल्यान काळेनिलो जातालों.'

आवय, आजो आनी भयण हांकां अवेळार आयिल्ले मर्ण हाका लागून तांचे भुगेपण पिश्टून गेले. हाकाच लागून तांच्या सभावांत मुळावो बदल घडून आयलो. ते अंतमुख जालो. आत्मचितनांत बुङ्कूक लागले. नंद्य ते पिरायेर जाणटेपण आयिल्ले वरी. हे विशी ते सांगतात, 'म्हजे एकुणेपण बांडूक लागले. सैमा कडली इश्टागत वांडूक लागली. एकांतांत बसून चिंतपाचे म्हाका पिशें लागले.'

वयल्या साबार गजालिंची तांच्या मनाचे खुब्ब परिणाम जालो. तांचे जिणेचे धारेक वेगळेच वडण लागले. ते दिसान दीस चितनशीळ आनी आत्ममनस्क जायत गेले. जिणे विशिंचे वितन आनी सैमाची ओढ हो गजाती तांचे प्रवृत्तिच्यो स्थावीभाव जाल्ल्यो. तांच्या कथालेखनाचेर हावो बेस बरो प्रभाव पडल्लो पळोवंक मेळ्टा. तांतुंत तांच्या आत्मचिरितात्मक कथांच्या सांगातान रेसॉटेक, वास्तववादी वी हैं साबार कथांच्यो लेगीत आसपाव जाता.

घराबो

लक्ष्मणराव एकठांय कुटुंबांत ल्हानाचे व्हड जाल्ले. तांचेर तशेच संस्कार जाल्ले. खवू व्हडलें कोट कशें घर. तांतून सोयेर-धायरे, आस-इट, घरचीं अशीं सगळीं साबार शेंकड्यांनी मनशां. हा घराव्यांतूच तांका विगड विगड सभावुणावो, व्यक्तिवैशिष्ट्यांचो अणभव आयलो. आपणाल्या कथांतल्यान तांची घराव्यांतल्या जायत्या जणांची सभावचित्रांचीर चितारल्यांत. आपणाल्या घरा संबंदन ते म्हणिटात, 'आपगेले घर अगडबंव, कोट किल्ल्या सारके. घरांत तीन मोर्टी अंगांग, ल्हान-व्हड पंचवीस माळ्यो, शीं-शंवर मनशां. रश दीस घरांत बोवाळ, धा वारा बिराडां.'

खासा तांच्या कुटुंबांत आजी-आजो, आवय-बापूय, मावशी, दोग चुलते, दोगी भयणी, काकी, मावळण येदी परिवार आशिल्लो. लग्रा उपरोत वायल, सुंदरबाबाय ऊर्फ सुनंदाबाबाय, तिगेली आवय किशी, पांच वले आनी दोगी चलयो, नातारा, पण्डुरां अशे तरेन हा परिवाराचो विस्तार जालो. हांवे

मितल्ली तांची आवय, आजो आनी व्हडली भयण तांच्या १२-१३ वर्षा
द्वे संवसार सोडून गेली.

तांची काकी प्रियांगाबाय उर्फ आतेबाय हिंरे आवय नाशिल्ल्या
लक्ष्मणाचेर मायेची सावळी घाली. तिचे विशिंचो एक उगडास सांगतना ते
बरयतात, 'म्हज्या भुरोपणार आतेबाय म्हजी खूब अपुरुषाय करताली.
म्हजो जायतो वेळ तिचे कुडीत सस्तालो. म्हजे वांगडा ती वर्णांची वरंगं गजाली
मारीत बसताली. म्हजी आवय भायर पडले उपरांत तर तिका म्हजो चूबू
लळो लागिल्लो.' नगशांची मावळण लेगीत तांची पुता इतलीच माया
करताली.

तांच्या धाकट्या बापोलयाची तांगेर भोव जीव. घड करून तो कासादोर
आशिल्लो जावं येत. तांच्या सहवासान लक्ष्मणरावांक शिकारेवो नाद लागलो.
आपणाल्या त्या बापोलया विशिंचो उगडास सांगतना ते म्हणतात, 'म्हाका
चवदावे वर्स लागले तेना धाकट्या बापोलयान म्हाका एक सुपुल्ले आर्म
हाडून दिले. त्या दिसा म्हाका कितली खोस भोगली म्हण सांगू?... आवयच्या
मरणा उपरांत म्हज्या ह्या सुपुल्ल्या आमानि म्हजी भुर्णी पिराय समृद्ध
केल्या.'

मांडवी नंहे पलतर्डी आमोण्यां गांवंत तांची मिरास आशिल्ली. तांगे
एक बापोलयो थेंय रावतालो. तांची कुलदैवतां बेताळ-रवळनाथ वी हायव
गांवंत आशिल्ली. थंगसल्ल्या राबित्या विशिंचे ते बरयतात, 'आमोण्यां गांवंत
म्हज्या बापोलयाच्या बिराडार आसतना दीस अस्तमते उपरांत गांवचे
मसणवर्टीत वचून कितलेचे फावर्टी हावे म्हज्या आमानि कवडे मारून
हाडल्यात. आर्मक लागून हांव रैमाचो आमींग जावक पावलो.'

आपणाले आज्जेच्यो एक उगडास तांची बरोवन दवरला. ते म्हणतात,
'म्हज्या भुरोपणांत घरचीं म्हाका केळेकार म्हणाटाली. हांवे घरात पावल
दवरना फुडे, आजी म्हणटाली, "आयलो बाये आमोंको केळेकार." म्हाका
तिचो राग येनाशिल्लो. उरफाटी, खोस भोगताली. कित्याक, तर केळ्यांचेर
म्हजो भोव जीव.'

फणीबाब आनी मलबाराव ह्या घरच्यां बरोबर तांची खाशेली इश्टागत
आसूक जाय अर्थे दिसता. आपणाल्या आजोळच्या मनश्न विशिं मात ते
चढशे उलयनात. थंगसल्ल्या भोव थोड्या ज्याणांचो ते उगडास काडताले.
पिरायेची सतरी बलाटिल्लो दोड्या आंगाचो राणूबाब, ताची संगीततजा भाव
बाबासायद आनी आपणालो मामा, हांचे एक-दोन उगडास तांची बरोवन
दवरल्यात. हांतुलो राणूबाब तांचे मर्तीत दसून राविल्लो. तांच्या
व्यक्तित्वाची आनी साबार गुणांचे घट्ट परिणाम तांचे कथालिस्यारे जाल्लो
पळोवपाक मेळ्टा. आपणाल्या मामा विशिं लेगीत एक दोन उगडास सांगतना
ते म्हणतात, 'म्हाका पांचवे वर्स लागिल्ले तेना संवसार पाडव्याच्या शुभ
म्हुरार म्होरेनो मामा म्हाका गांवच्या इश्कोलांत पावन आयलो. बोळक्याचो
उपेंग म्हाका कर्चो पडूक ना. विल्याक तर म्हज्या मामान म्हाका पाटी
आनी काडयो हाडून दिल्ल्यो. मामान तांची खानगी दुर्भट्याक्या व्हडल्या
इश्कॉलांत केली.' आपणाल्या ह्या मामा संबंधान एक उगडास सांगतना ते
बरयतात, 'कोणाय दोळे पूटक्याची नदर लागवी अशी म्हजी प्रकृती
आशिल्ली. हांव व्यायाम करतालो. दंड-बैडको काढालो. सूर्यनमस्कार
घालतालो. म्होल्या मामान म्हाका ही देख दिल्ली.' पिरायेच्या सोळाच्या
वर्सा उपरांत ते लिसेव शिक्या खातीर पणजे आपणाले मावरोगेर रावले.

आवय-बापूय
तांच्या आवय-बापाय विशिं व्हडलिशी म्हायती मेळ्णा. जी थोडीभोव मेळ्णा
ती खाशा तांच्या निवेदनातल्यान वो तांणी बरयल्या आत्मचिन्तात्मक,
चरित्रात्मक आनी हेर कथांतल्यान.

तांच्या बापायचे नंवं श्रीपाद. तांकां लोक शे.इडेबाब म्हण वळखताले.
तांचे विशिं लक्ष्मणराव बरयतात, 'म्हज्या बापायचे नंवं श्रीपाद. शे.इड्या
प्रमाण ते एकशिवडी. ताका लागून तांकां शे.इडेबाब म्हणटाले.' व्हडल्या
फिदाला घरातले आशिल्ल्यान त्या काळा वयले घाली प्रमाण ते कसलो
उद्देशे वेवसाय करी नासले. तांचे शिक्या व्हडलेशे जावंक नाशिल्ले आसू
येता. भांडवी भितर वडील. घालीक धरून ते कुरुंबाचे जाळवणदार जाले.
पूण त्या वेळा वयल्या हेर भाटकारां वरी तेय जुगाराचे व्हड नादये आशिल्ले.
ते मुस्तीत जुगाराक फिदाला घराव्या भितर प्रतिष्ठा आशिल्ली. आपल्या
बापायच्या ह्या जुगाराच्या नादा विशिं लक्ष्मणरावान एक जायार म्हळा,
'पाशांचो खेळ खेळ्लो तो शे.इडेबाबानूवू ! तांचे तांका पिरेस्त म्हणपाक
जावचे ना, पूण गिरेस्त वरी खेळ्टाले. घालयले कितले आनी मेळ्याले कितले
हांची तांकां साबुद्दव नासताली. जात्रांच्या दिसांनी पळेल्यार तांच्या ह्या छ्वाक
ओतो येतालो. खंयंच्यान तरी पत उबारून कवळे, म्हाझ्डोळ, शिरोळजां
सारकेल्या गांवंतल्या नांवाजत्या जात्रांनी दिसांचे दीरा मोडून ते फेकाम
खेळ्टाले. केन्ना केन्ना खूब पैरो जोडताले पूण तो चुकुनूवू घरा भितर
येतालो... जुगारी घरा पावचे पर्यांच तांगे जोडिल्लो पैरो आट्टा-चैरीत,
दावत्वांत ! दुसरे फावट खेळपाक वतना भांडवलाची अडचण जाताली.
मारीर उशें घेताले.'

त्या वेळा वयल्या गांवंच्या गिरेस्त फिदाला समाजा भितर
राजमान्यताय आशिल्ली. पिरेस्तकायेचे आनी प्रतिष्ठायेचे ते व्यवच्छेदक
लक्षण मानताले. घरांतल्या जाळवणदार दादले-मनशाच्या पुलाशाच्यो तो
मानदंड आशिल्लो. तांचो बापूय ह्या असल्या फोपशया कल्पनांचो बळी जाल्लो.
पळोवक गेल्यात तशे ते कुरुंबवतलां आशिल्ले. कुरुंबाच्यो दिसपट्ट्यो गर्जो
भागोवप, परंपरेन मेळिल्ली भाटांबेसां सांबालप, घराण्याची प्रतिष्ठा राखप
असल्या गजालिंगेर तांका लक्ष दिंचें पटडाले. ते सौजन्यशील आशिल्ले,
शाणे सुरते आशिल्ले. पूण जुगाराचे कैफी आशिल्ले.

आपणाल्या बापाय संबद्धान लक्ष्मणरावांच्या मनांत खंत आशिल्ली.
बापायच्या मरण मेरेन हांचे पडसाद तांच्या सभावाचेर सादयत उरले.
आपणावेर तांचे मोग नाशिल्लो, आपणाली ते फाव तशी वासपूस करी
नाशिल्ले, आपणाली ल्हानांतली ल्हान गरज लेगीत ते भागय नाशिल्ले हांवे
विशिं लक्ष्मणरावान कागाळ केल्ली पळोवक मेळ्टा. पूण जाणटेपणात
आपणाल्या ह्या वागपाची तांकां उपरती जाल्ली अशी मानूक आधार आस.
त्या वेळा वयल्या समाजाची रुदीप्रस्तताय मर्तीत घेतल्यार तांचे कगाळेत
व्हडलेशे तंदृश आसा अर्शे समजप समा न्ह्या. तांच्या दुष्णाप्या प्रमाण तांच्या
बापायन तांकां केन्नाच अपुरुषायेन उखलून घेतलो ना, हें खेऱ आसू येता.
पूण हांतुलेल्यान लक्ष्मणरावां कडेन दुर्लक्ष करावाचो तांचो हेत दिसून येता
अशी न्ह्य. परंपरांनी आनी रुदिंगी तांचे हात बादिल्ले अर्शे मानूक खूब
सुवात आसा. तेक्काच्या अशी तरेच्या रुदी-प्रथा-परंपरां विशिं तांचे एक
समकालीन गोंयकार साहित्यिक प्रा. मनोहरसाव दिस्वा सरदेसाय हांणी
आपणाल्या 'गोंयंतकाचे असे ते दिवस' ह्या ग्रंथांत म्हळा, '(भुर्याच्या

बापायक) आपणाल्या मुख्यांक उखलून घेवपाक मेळनाशिल्ले. तांकां अंगा- खांदर घेवपाक मेळनाशिल्ले, तांची अपुर्बाय लेगीत करूक मेळ नाशिल्ली. अशे किंतें - आपणाल्या भुख्यांक अंगाखांदर खेळोवप, बायले लागी गजाली मारप, फकाणां करप - म्हव्यार घरव्या जाणटव्यांचो अवमान जाता असो समज आशिल्लो.'

लक्ष्मणरावांची आवय वाडी-ताळावलेची. प्रतापरास सरवसायांच्या फिदाल्य घराव्यांतली. भोव मायेस्त. तांच्यो सगळ्या तरांच्यो अर्थअपुर्बायो ती करताली. त्या वेळेवेले चालीक धरून तिचे थोडेमोव मुळावै शिक्कप घरवे घराच (मराठींतल्यान) जाल्ले. १९१८त अपिल्से जोये वेळार ती भायर पडली. त्या वेळार लक्ष्मणरावांची पिराय १२-१३ वर्साची. आपणाले आवय विशी ते बरयतात, '(ती) सॉशीक, मायेस्त, त्यांनी अशे तरेची ! तिची मोगान भरिल्ली मायेस्त नदर, भावनेन थपथपिल्लो आवाज म्हज्या मनार पूळक मारता असो खिणभर म्हाका भास जाता.' मारीरच्या काळार आपणाल्या कायं चरित्रकथांतल्यान तांणी तिची जिवी तरटटीत प्रतिम चितारिल्ली पळोवंक मेळटा. तांणी सांगिल्ल्या आपणाल्या आवयच्या दोन यांदींतल्यान तिंगे तांचे पितलल्या सुजनशीळ कलाकाराक कशी पोसवण दिल्ली जावये ताचेर झगझगीत उजवाड पट्टा. ते बरयतात, 'इश्कोलांत शिकता असतना म्हाका बरोवपाचे पिशों लागिल्ले. त्या वेळार आयचे भेशन कागदाचो सुकळ नाशिल्लो. ताका लागून कागद मेळ्यो रे मेळ्यो, हांव ताचेर घिरकटायतालो. भुरायाक कागद वुकून मेळटालो. म्हाका बरोवपाची उभेद आसा हावो वास तिका लागतकच तिंगे म्हाका कादेर्ह हाडून दिले. मारीर हाव तांचेर बरोवक लागालो. आवयन म्हाका सांगिल्ल्यो साबार काणयो हांवै बरोवन दवरल्यो. बरयल्ले पर्थन वाचपाची संवय म्हाका नाशिल्ली. ते सांबाळून्य हाव दवरी नाशिल्लो. आवय नात म्हजें बरप अपुरबायेन सांबाळून दवरताली. म्हजे बरपावळिचे कितलेशीच काढेन तिंगे आपणाले पेटयेत सांबाळून दवरिल्लो. अनी हांव घरा नासतालों तेत्रा ती ते वाचीत बसताली. आपणाल्या मैत्रिणीक वाचून दाखयताली. तांणी म्हज्या बरपाची तुरत करतकच ती धावोस जाताली.''

अशे तरेन तांचे बरपावळिची ती अपुरबाय करताली. तांगेले चित्रकलेचीय ती कौतूक करताली. ते बरयतात, 'म्हज्या वित्रांचे बाबीत लेगीत होच प्रकार! हांवे एकदां बेरटेंच म्हण म्हाका मेळिल्ल्या एका कागदाच्या कुडक्यार लाप्सान एक चित्र काडले. ते तिंगे पळयतें, तिंगे तांची तोखणाय

केली. इतरें करून रावली ना. रोखडेंच म्हजे कडल्यान आनीक एक वित्र काडून घेताले. मारीर तिसें, मारीर चवर्चे ! हे प्रमाण कायं दिसां पितरुच कितालिंशीच वित्रां कांकुळ घेताली... आनी उपरांत मारीर तीं सुष्यां-माजरांची, गाया-पाडांची, दोंगरांची आनी न्हंयांची वांकडी-तिकडी पक्कास-साठ चित्रां तिंगे पुंजायली आनी तांचो एक आल्मूच तपार केलो.''

तांची आवय तांच्या बौद्धिक आनी भावनीक विकासा विशी जितली जागरूक आसताली तितलीच तांची कूड निरोगी आनी घटमृत उरवी म्हूण ती सादूर आसताली. तिच्या हा गुणांचेर उजवाड घालपी एक उगडास लक्ष्मणरावांनी सांगला. 'एकदं आवयक म्हणनोभर जोर आवयतो, दोतोंसंच्या ओखदांनी ती बरी जाले उपरांत तिका 'ओळाळ्टीन' सारकेलीं शक्त वाडेवपी ओखदां दिताले. तांतुली अर्दी-अदीक तिंगे कोणाक सुलूस लांगूक दिना आसतना इल्ली इल्ली करून म्हज्या पोटांत घारीं. हेतू इतलोच, हांव घटमृत, गुडुंगीत जावोते.'

आपणाल्या आवय-बापायच्या सभावांतल्या आनी वागपांतल्या वेळेपणाचेर उजवाड घालतना लक्ष्मणराव बरयतात, 'बाप्य म्हजी जितली उवेहणी करतालो तितलेच जाणविकायेन आवय म्हज्या ल्हान-व्हड हालचालींचेर पालत दवरताली. अथंग करूणा भरिल्ले नदरेन पठेताली. आपणाचेर पुरायेन पातयेन आशिल्ल्या एक जिवाक समर्प आनी संपन्न करप हीच तिंगे आपणाले जिंगेची मोख थारायिली आसुंगे.'

भावंडां

लक्ष्मणरावांक दोन भावंडां, दोगूय भयणी. व्हडली आनी धाकटी. तशी बापोलया वटेनच्यान आनी मामा-मावशे वटेनच्यान तांकां जायर्ती आनीक भावंडां आशिल्ली. पूण रगताची अशी लोगांच. व्हडले आका. आकाचो आपल्या भावावेर सामको जीव आसलो. खुब्ब मायेस्त, मोगाळ, सॉशीक आनी समजिकायेची अशी ही तांची भयण. तिच्या उरफात्या सामावाचे लक्ष्मणराव. जायते मस्ते. ते दिका त्रास दिताले. तिचे तांकं व्हडलेंदै पळून वऱ्यक नासले. तिचे लागीं कुसकेपणाय करताले. जाणटेपणांत तांकां आपणाल्या ह्या वागपाची जाणविकाय जाल्ली. पूण तेत्रा आका ह्या संवरसारंत नाशिल्ले. चौदाया वर्सा ती दिसांच्या जोरान (दायफॉर्डान) सॉफिल्ली. लक्ष्मणरावान 'स्वर्गात' हे कथेतल्या चलयेच्या व्यवित्रिणात आपले हे भयणीचेर रंग भरिल्ले जाणवतात.

(मुखार चलता)

विचारधारा

राममनोहर लाहिडी

लोकांचे राज्य सामन्ती भाशेंत चुंकुच शना. लोकांचे राज्य लोकांचे भाशेंतूच चलूक शकता. आज हिंदुस्तानांतल्या ग्रेस्टाचाराचेर, फर्टीगणपणाचेर इमिरिशीचे पांगरुण पडलां. हें पांगरुण ओडून काडात, सगले निवळ जाताले. न्यायालयां, शाठा, रासवळ संस्था, सरकारी ऑफिसां वी सुवातांतली इंगिश रोकडीच ना करात, तेत्राच लोकतंत्र चलूक शकतावे.